

STEPHANUS BORZSÁK

QUID TACITUS RERUM SCRIPTOR DE CICERONE
REI PUBLICAE CONSERVATORE SENSERIT

Forte an non, at certe evenit, ut oratio, quam Cicero habuit ultimam, Philippicam dico XIV, his verbis finiretur (14, 37): *cum virtus legionum digna clarissimis imperatoribus* (i.e. C. Pansa, A. Hirtio, C. Caesare) *exstiterit...*, *cumque* (nonnulli milites) *pro salute et libertate populi Romani mortem oppetiverint, senatui placere, ut... consules... iis, qui sanguinem pro vita, libertate, fortunis populi Romani ... profudissent, monumentum quam amplissimum locandum faciendumque curent...*, *utique, quae praemia senatus militibus ante constituit, ea solvantur... parentibus, liberis, coniugibus, fratribus, iisque tribuantur, quae militibus ipsis tribui oporteret, si vivi vicissent, qui morte vicerunt.*

Rem mihi acu videtur tetigisse Richardus ille Reitzenstein, qui de Cicero Horatioque utpote *kat' exochén* Romanis auctoribus disserens verba modo laudata vaticinationem quandam interpretabatur: licet vox publica scelere Antonio absca sit, famam vero gloriamque factorum atque dictorum idem adeo non abstulit, ut auxerit. Vivit Cicero vivetque per omnem saeculorum memoriam, dumque hoc... rerum naturae corpus... manebit incolume, comitem aevi sui laudem Ciceronis trahet..., citiusque e mundo genus hominum, quam Ciceronis gloria e memoria hominum cedit (Vell. Paterc. 2, 66).

Velleius Paterculus, assertor eloquentiae Tullianae, vocem eius, qua ille rem publicam defenderat liberaverat restituerat, vocem publicam dixit. Quid dicamus de re publica, quam C. Caesar adolescens, paene potius puer, incredibili ac divina quadam mente atque virtute privato consilio liberavit (ipsissimis utor Ciceronis verbis: *Phil.* 3, 2, 3 sqq. et *Fam.* 11, 7, 2), mox autem cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit? (Tac. *Ann.* init.). Quid sibi volunt qui censeant Augustum in re publica constituenda Cicero quasi magistro usum esse? Iuvat nos hic, in Polonorum urbe Thaddaeum Zielinski laudare, qui Ciceronis famam eleganter et ingeniose per saeculorum memoriam (*im Wandel der Jahrhunderte*) illustravit; nolumus oblivisci amici nostri, Casimirum Felicem Kumaniecki dico, libri de Cicero aequalibusque illorum temporum

(1959) auctoris, oratoris ipso Cicerone digni, editorisque operis de oratore scripti; digni sunt, qui hic cum honore nominentur, viri docti R. Heinze, U. Knoche et alii, e numero compatriotarum Emm. Ciaceri, Fr. Arnaldi, e vivis collegae nostri P. Grimal et A. Michel.

Nemo potest non maxime laudare sententiam Matthiae Gelzeri, quam mihi Pannonio parum Latine scriptam barbarolatine vertere liceat (*RE* «M. Tullius Cic.» 976): «Libri, quibus *de re publica* inscribitur, tantummodo ad res litterarias erant efficaces, utpote res litterariae, quae ut illorum temporum homines, ita et posteritatem verbis docebant immortalibus, quomodo melior pars civium de re publica sentire deberet, quibus autem pro morum sanctitate virtutisque studio mox in agendi rationem, in gerendam rem publicam vertendum erat». (Theutisce: «... konnte nur literarisch wirken, freilich als ein Stück Literatur, das für Zeitgenossen und Nachwelt das Wesen römischer Staatsgesinnung in unvergleichlichen Worten erklingen liess und sich deshalb kraft seines sittlichen Gehalts doch alsbald wieder in politisches Handeln umsetzte»).

Nunc operae pretium mihi videtur referre, quid contra de hac re Ronaldus ille Syme in libro de Tacito scripto (2, 559) senserit. Ad quaestionem saepe tractatam, quid esset principatus ab Augusto excogitatus atque institutus, varia responsa dabantur: erant, qui priscam illam et antiquam rem publicam dicerent revocatam, at alii — ut post Caesarem interfectum — tyrannida mansisse murmurabant. Rem diiudicatu difficillimam clare et distincte explicare atque ante oculos vestros exponere non est huius loci. Cum Syme negat monarchiam et rem publicam q.d. contraria inter se esse («Monarchy or Republic, that was not the real antithesis»), gratulatur Romanis quasi immunibus cogitationum subtilissimarum doctrinarumque ad illa publica pertinentium. Laudat Cornelium Tacitum, qui in *Annalibus* (4, 33, 1) cunctas nationes et urbes a populo aut primoribus aut singulis regi scribit, delectamque ex iis et conflatam rei publicae formam laudari facilius, quam evenire, vel si evenisset, haud diuturnam esse. Ronaldus Syme asseverat doctrinam illam Polybianam de miris orbibus et quasi circuitibus (*kyklosis*) in rebus publicis commutationum (Cic. *de re p.* 1, 29, 45) a Cornelio relatam esse, sed brevissime, quam protinus de medio tolleret («Tacitus briefly registers the notion, only to brush it aside»); cundemque illum verbis *Annalium* laudatis demonstrare velle, quam parum scriptor rerum cum oratore consensisset (549, 7: «an indication of the author's anti-Ciceronianism»). Cui sententiae addo, quod Ronaldus noster illustrissimus addidit (549, 8): «Qui nuper permulti dicebant doctrinam Ciceronianam de re publica propositam multum valuisse ad formam rei publicae gubernandae post bella civilia constitutam, obstupescissent virum vere Romanum et consularem» (i.e. Cornelium Tacitum; verba adfero Symei: «The notion / widely entertained in recent times / that the political theorizing of Cicero

exercised a powerful influence on the form of government established after the Civil Wars *would have staggered* a Roman and consular»).

Quam sententiam, cum cetera libenter assentior Symio, utpote imperatorie dictam refutare et refellere mihi in animo est. Equidem vix adduci possim, ut de quodam anticiceronianismo q.d. Taciti loquar. Quae aliquot ante annos in congressu Societatis a G. Budaeo nominatae de ratione inter Taciti *Dialogum* et Ciceronis *Brutum* intercedente proposueram (in Actis Societatis), apta mihi videntur esse ad id demonstrandum, quam penitus Cornelius noster, auctor eloquentissimus, fontem et principium eloquentiae, i.e. Ciceronem noverit adamaverit eiusque scriptis in aetatis suae problematibus enarrandis explicandis usus sit. Qui contentus consensusque inter duos eloquentissimos Romanorum eo usque investigari potuit, ut luce clarius fieret, locos quosdam *Dialogi* Taciti de oratoribus scripti re vera non sine ulla ironia intellegendos esse.

Simili modo interpretamur saeculum beatissimum auctoremque felicitatis temporum, i.e. Nervam Traianum, principem illum optimum (in *Agricolae* prooemio: 3, 1), memores verborum Ciceronis de Iulio Caesare regnoque eius scribentis (*Att.* 51, 2): optimi civis, sed ita optimi, ut tempora, quibus parere omnes *politikoi* praecipiunt (cf. *Fam.* 4, 9, 3 tempori cedere, i.e. necessitati parere... sapientis est). Quod autem ad delectam e tribus rei publicae formis et conflata attinet, quae laudari facilius quam evenire, vel si evenisset, haud diuturna esse possit (*Ann.* 4, 33, 1), mea quidem sententia decurrendum esset ad Ciceronis Scipionem, qui (*de re publ.* 1, 29, 45) e tribus rei publicae formis maxime probandum esse sentit, quod est moderatum et permixtum (1, 35, 54 conflatum ex omnibus; cf. 45, 69 aequatum et temperatum; 2, 23, 41 modice confusum), et itidem ad Tacitum, qui (*Agr.*, *ibid.*) Nervam Caesarem ut miscentem res olim dissociabiles laudat.

Redeamus nunc ad id quaerendum, quidnam principatus fuerit. Quomodo id Tacito visum sit, narratur in *Historiarum* prooemio: postquam bellatum apud Actium atque *omnem potentiam ad unum conferri* pacis interfuit, magna illa ingenia (sc. auctores, qui res populi Romani pari eloquentia ac libertate rettulerunt) cessare. Licet hic mihi etiam Tullium convenire et consulere, qui a. 46 a. Chr. n. M. Marcellum — in communi et quasi fatali malo (*Brut.* 71, 250) — adhuc in exilio degentem consolatur et hortatur, ut post illum pulchrum liberalitatis Caesarianae et quasi reviviscentis rei publicae diem quam primum Romam veniat, ubi nempe et ei ipsi dicendum foret, quod non sentiat, aut faciendum, quod non probet (*Fam.* 4, 9, 2), mox addit: «Dicere fortasse, quae sentias, non licet (cf. *Tac. Hist.* 1, 1, 4 rara temporum felicitate, ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet), tacere plane licet, *omnia enim delata ad unum sunt*. Is utitur consilio ne suorum quidem, sed suo; quod non multo secus fieret, si is rem publi-

cam teneret, quem secuti sumus» (h.e. Pompeium; cf. et 4, 6, 3: commentemur inter nos, qua ratione nobis traducendum sit hoc tempus, quod est *totum ad unius voluntatem accommodandum*).

Ad Taciti prooemium (*Hist.* 1, 1, 1) illustrandum Henricus Heubner, vir doctissimus alium locum laudat Ciceronis (*de re publ.* 3, 17, 27): (si *omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiae conferantur*, — verbis quidem recte, sed re parum explicata. Agitur enim hic de civium errore, qui bonum virum vexent rapiant damnent exterminent, at malum et improbum laudent colant diligant; qua in civitate quis foret tam demens, qui dubitet utrum se esse malit? Si Tacito Historiarum opus adgredienti haec Ciceronis sententia ob oculos versabatur (quod alibi saepius demonstrari potest), scriptorem rerum non solum nomine tenus *tacitum*, immo taciturnum vel per ambages loquentem certe melius intellegemus, principem et principatum haud probantem et refutantem.

Nunc ipsum legimus Ciceronem in epistula ad M. Marcellum scripta queri Caesarem, *ad quem omnia delata essent*, ne suorum quidem uti consilio, sed suo, quod non secus fieret, si Pompeius rem publicam teneret. Idem legitur in oratione de imperio Cn. Pompei ad Quirites dicta, qua Cicero auctoritate Q. Hortensii omnia veritatem exquirat ipsius Hortensii verba laudando: «Si uni omnia tribuenda sint, dignissimum esse Pompeium, sed *ad unum tamen omnia deferri non oportere*».

Huc videtur pertinere, quod Cicero de Lycurgi et Romuli senibus, i.e. de patribus lectis scripsit, quibus excelluit tamen vis potestas nomenque regium. Rex enim licet populo potestatis aliquid impertiat, non satiabit eum libertate, incendet tantum cupiditate libertatis: ille quidem semper impendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, existat iniustus. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quae *posita est in unius ... voluntate vel moribus* (*de re publ.* 2, 28, 50).

Non possum hic non laudare accuratiusque cognoscere locum quandam epitomae historiarum Philippicarum Pompei Trogi a Iustino factae, ubi narratur, quemadmodum principes Persarum sordida magorum dominatione oppressa (Val. Max. VII 3 ext. 2, cf. *Res g.d. Aug.* 1, 1) Dareum regem elegerint. Omnibus Herodotum (3, 85 sqq.) legentibus notum est vafragmentum agasonis frivolum, quo adiutus rex ille regum futurus imperium interceptit: «sic regnum Persarum septem nobilissimorum virorum virtute quaesitum *tam levi momento in unum conlatum est* (Iust. 1, 10, 11). Quibus verbis Trogius an ad artes Octaviani versuti et vaferrimi alluserit, Sex. Pompeium apud Siciliam opprimentis, Lepidum exuentis, Antonium interficientis, ut incompertum in medium relinquam; pro certo affirmare possumus illam verborum iuncturam saepe decantatam inde a Cicerone in usu fuisse et ad rem publicam (civitatem, potestatem etc.) capessendam pertinuisse.

Unam sententiam, immo unam verborum iuncturam pertractantes vidimus, quid Cicero de unius — licet egregii — civis principatu sensisset, quidve potestas ad unum collata apud posteros, imprimis apud Tacitum valuisse. Legamus nunc una, quid Cicero in sua re publica (2, 12, 23 sq.) de translatione potestatis unius hominis ad alium senserit: «Ergo — inquit Scipio, — cum ille Romuli senatus ... temptaret post Romuli excessum, ut ipse regeret rem publicam, populus id non tulit, desiderioque Romuli (recordemur illius Enniani frg. LXI V² pectora tenet desiderium...) regem flagitare non destitit, cum prudenter illi principes... interregni ineundi rationem excogitaverunt... Quo quidem tempore novus ille populus vidit tamen id, quod fugit Lacedaemonium Lyncurgum, qui regem *non deligendum* duxit, ...*sed habendum, qualiscumque is foret*, qui modo esset Herculi stirpe generatus; nostri illi etiam tum agrestes viderunt virtutem et sapientiam regalem, non progeniem quaeri oportere».

Quis est nunc nostrum, cui non in mentem venerint duo loci in Taciti *Historiis* memoratu digni, quibus ille difficultates imperii transferendi et ferendi intuetur: orationes dico Galbae pro filio Pisonem adoptantis (*Hist.* 1, 15 sq.) et Eprii Marcelli, se mox contra Priscum Helvidium defendentis (*Hist.* 4, 8). «Augustus — inquit, — in domo sua successorem quaesivit, Galba in re publica: sub Tiberio et Gaio et Claudio *unius familiae* quasi hereditas fuimus, loco libertatis erit, quod eligi coepimus, et finita Iuliorum Claudiorumque domo optimum quemque adoptio inveniet. Nam generari et nasci a principibus fortuitum..., adoptandi iudicium integrum, et si velis eligere, consensu monstratur... Nero a pessimo quoque semper *desiderabitur*: mihi ac tibi providendum est, ne etiam a bonis *desider...*, neque enim hic, ut gentibus, quae regnantur, certa dominorum domus et ceteri servi, sed imperaturus es hominibus, qui nec totam servitutem pati possunt, nec totam libertatem». Eprius autem Marcellus, accusator olim Thraseae imperitante Nerone, meminisse dicit se temporum, quibus natus sit (i.e. principatu Ti. Caesaris), quam civitatis formam patres avique instituerint: ulteriora mirari, praesentia sequi: *bonos imperatores voto expetere, qualescumque tolerare...* (Cf. et Cerialis orationem ad Treviros habitam, *Hist.* 4, 74, 2: quo modo sterilitatem auto nimios imbres et cetera naturae mala, ita *luxum vel avaritiam dominantium tolerate...*).

Attendite nunc, quid Cicero scripserit de rege superbo eodemque ultimo, cum ille orbis, i.e. *kyklos* Polybianus versus est. Rex ille superbus, optimi regis caede maculatus, cum metueret ipse poenam sceleris sui, metui se volebat, deinde divitiis subnixus exultabat insolentia, neque suos mores regere poterat, neque suorum libidines. Tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum. Qui cum *privatus* esset, *totam rem publicam sustinuit*, primusque in hac civitate docuit in conservanda civium libertate esse privatum neminem (*de*

re publ. 2, 25, 45 sq.) Cum unicuique nostrum subit illud Horatianum (*Epist.* 2, 1, 1): cum tot *sustineas* et tanta negotia solus..., memineritis, quaeso, iterum atque iterum Ciceronis, et alibi (*de off.* 1, 34, 124 est... proprium munus magistratus... debere civitatis dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere; *divin. in Q. Caec.* 8, 27 causam publicam sustinere; *pro Rab.* 15, 41 quod simulacrum pristinae dignitatis C. Caesar solus tuetur et sustinet, etc.) idem dicentis et praecipientis, nec non Cornelii nostri, eandem rem saepius tractantis: Tiberius Caesar (*Ann.* 3, 53, 3) non aedilis, sed principis partes *sustinuit*; sed plus valet ad id verbum explicandum, quod in Annalium prooemio de verso civitatis statu legimus (1, 4, 1) omnes exuta aequalitate iussa principis aspectare, nulla in praesens formidine, dum Augustus aetate validus *seque et domum et pacem sustentavisset*. Animadvertitisne ordinem verborum a Tacito haud temere dispositum atque digestum? Divum illum Augustum dixit non rem publicam, sed primum se, deinde domum et — quod a principio, nec semper sine iusta causa memorabat: — *pacem illam Augustam* (si Tacito credimus: saevam et cruentam, sterilem etc.) *sustentasse*. Sapienti sat.

Ignoscite mihi, quaeso, si non prius finem faciam, quam monstravero, quid nos Taciti textum constituentes Ciceronis notitia docere et adiuvare possit. In *Agricolae* editione recentissima Calgaci oratio illa notissima (c. 30, 1) sic legitur: «...magnus mihi animus est hodiernum diem consensumque vestrum initium libertatis toti Britanniae fore, nam et universi + coistis et + servitutis expertes» etc. Cur Delzius verba «coistis et» cruce desperationis notaverit, quaeritur. Syllaba media vocis «coistis» in codice Hersfeldensi non satis clare distingui potest; Delzio auctore «quid sub rasura aut macula lateat, incertum» est. Scriptor Toletanus (saec. XV ex.) «Colitis et» legit, alii librarii (Vat. 3429 et 4498) easdem litteras parum attenti vel laboris impatientes scribere plane supersederunt. Ita factum est, ut editores textum usque ad Halmium codices Vaticanos secuti mancum typis mandarent («coistis et» omittentes). Doctissimus Delzius nobis quidem nimis anxius in textu recensendo et constituendo videtur. In nostro apparatu critico lectores verborum «universi coistis» ad initia motus Boudicca duce orti vocavimus, cum Britanni (*Agr.* 16, 1) *universi* (i.e. diversitate amota, viribus unitis, consentientes) bellum sumpserant, sed ea quoque censuimus animadvertenda, quae de omnium consensu Augustus in suis rebus gestis scripsit: scripsit enim (c. 9) *universos* cives uno animo sibi adiunctos esse, *cuncta ex Italia coeunte multitudine* (c. 10) etc. Verbum coeundi (conveniendi, consentiendi, conspirandi, cf. *Cic. Cluent.* 54, 148 sq.) spectat i.a. ad sacra (cf. *Tac. Germ.* 39, 1 Semnones in silvam sacram omnes coeunt; *Plin. Epist.* 9, 39, 2 magnus e regione tota coit populus; huc pertinet locus Ovidianus, *Met.* 3, 715 sqq., ubi omnis Baccharum turba in unum Pentheum ruit: *cunctae coeunt* trepidumque sequuntur) vel ad coniurationem

adversus rem publicam (cf. Liv. 9, 26, 8 sq.), vel — ut apud Tacitum Calgaci verba referentem — ad suscipiendum bellum (cf. Verg. *Aen.* 7, 582 sg.; Ovid. *Met.* 9, 42 et 11, 377 sq.). Tacitus, cum duces Caledoniam ea verba fecit loquentem, cum Cicerone dixit (*pro Rab. perd. reo* 8, 22): *cum bonis coistis omnibus non modo salutis, verum etiam periculi societatem. Nil ergo mutandum, nec cruce desperationis opus est.*

Quae cum ita sint, iam finem facio declarando Ciceronem non solum oratorem in dialogo *De oratoribus* scripto, sed etiam assertorem defensorum liberatorum rei publicae persaepe ob oculos Taciti versatum esse, ambos autem dignos aptissimosque, a quibus doceamur, quid res publica libera fuerit, in qua fortuna populi non in unius voluntate vel moribus posita erat.